

УДК 346.7:624.340.13

ПОНЯТТЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ СУБ'ЄКТІВ ІНЖИНІРИНГОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЇХ ВИДИ

Ігор КИРИЧЕНКО,

здобувач

Науково-дослідного інституту правового забезпечення інноваційного розвитку
Національної академії правових наук України

SUMMARY

The article deals with the legal status of subjects of engineering activity in accordance with the legislation of Ukraine. The author identifies the grounds for the classification of the following subjects: analysis of the legal status of one entity, which focuses on the full range of services for the implementation of engineering activities; analysis of the legal status of some entities, which carry out different services for the implementation of engineering activities. The article also defines the rights and obligations of such subjects of engineering activity as an engineering company and so-called "classical" subjects of engineering.

Key words: engineering activity, engineering, subject of engineering activity, legal status of subject of engineering activity.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено питання правового статусу суб'єктів інжинірингової діяльності згідно із законодавством України. Автором виділено підстави для класифікації таких суб'єктів: аналіз правового статусу одного суб'єкта господарювання, який зосереджує в собі весь спектр послуг зі здійснення інжинірингової діяльності; аналіз правового статусу окремих суб'єктів господарювання, які здійснюють різноманітні послуги зі здійснення інжинірингової діяльності. Також у статті визначено права та обов'язки такого суб'єкта інжинірингової діяльності, як інжинірингове підприємство, а також так звані «класичних» суб'єктів інжинірингу.

Ключові слова: інжинірингова діяльність, інжиніринг, суб'єкт інжинірингової діяльності, правовий статус суб'єкта інжинірингової діяльності.

Постановка проблеми. Правове регулювання інжинірингової діяльності в законодавстві України здійснено сьогодні без конкретизації суб'єктів, а, зважаючи на специфіку такої діяльності у сфері будівництва, закономірно виникає низка питань щодо ідентифікації та відокремлення «класичних» суб'єктів будівельної діяльності від суб'єктів, поява яких як раз і викликала необхідність виокремлення інжинірингу в особливий специфічний вид послуг.

З огляду на це, метою статті є саме дослідження питання правового статусу суб'єкта інжинірингової діяльності в будівництві.

Аналіз останніх досліджень. Окремі питання щодо правової ідентифікації суб'єктів здійснення інжинірингової діяльності у свої працях досліджували такі вчені, як: Даниленко Н.Б., Кваткун О.О., Козик В.В., Лисенко Я.О., Пайкова Л.А., Райзберг Б.А., Чорна М.В., Шевчук О.К. та ін.

Виклад основного матеріалу. Ураховуючи той факт, що фахівці з інжинірингу проходять обов'язкову державну сертифікацію, цілком логічно видається їх ідентифікації як суб'єктів, що надають такі послуги. Але ці фахівців за своїм правовим становищем є найманими працівниками і працюють зазвичай на підприємствах, в організаціях або корпораціях, що надають достатньо широкий спектр послуг у галузі будівництва, при цьому інжинірингові послуги можуть бути як їх основною спеціалізацією, так і лише окремим напрямком діяльності таких підприємств.

Окрему увагу звертає на себе питання щодо можливості розгляду таких учасників відносин у галузі будівництва, як забудовник або архітектор, у ролі суб'єкта інжинірингових послуг загалом або ж як суб'єкта відносин із приводу будівництва, який може надавати окремі послуги чи виконувати роботи з інжинірингу.

Загалом українське законодавство у сфері регулювання відносин з приводу інжинірингу в будівництві знаходиться на етапі становлення, але незрозумілим є навіть вектор,

у якому таке становлення рухатиметься. Тому розгляд питання правового статусу суб'єктів такої діяльності буде важливим кроком на шляху систематизації та деталізації законодавства.

І все ж таки, на нашу думку, головним завданням у цьому аспекті є коректне визначення самого кола суб'єктів. Насамперед, необхідно відзначити, що класифікація можлива, на нашу думку, за двома напрямками:

- аналіз правового статусу одного суб'єкта господарювання, який зосереджує в собі весь спектр послуг зі здійснення інжинірингової діяльності;
- аналіз правового статусу окремих суб'єктів господарювання, які здійснюють окремі послуги зі здійснення інжинірингової діяльності.

Говорячи про перший вектор класифікації, необхідно зазначити, що у разі, якщо один суб'єкт інжинірингової діяльності, інжинірингове підприємство (компанія), виконує весь комплекс науково-технічних, техніко-технологічних, будівельних, експлуатаційних тощо процедур, то це суттєво підвищить ефективність реалізації проекту створення нового об'єкта нерухомості або інфраструктурного об'єкта, це зменшить, передусім, часові витрати, підвищить координацію всіх задіяних у такому процесі осіб тощо. Власне, саме зосередження всіх без винятку інжинірингових дій в руках одного суб'єкта перетворюють інжиніринг в окремий вид господарської діяльності.

В.В. Козик, Л.А. Пайкова та Н.Б. Даниленко зауважують, що, характеризуючи інжинірингові підприємства, доцільно виділяти дві категорії фірм, які виконують роботи типу інжиніринг:

- спеціалізовані фірми (надання інженерно-технічних послуг – основна сфера їхньої діяльності);
- промислові фірми (поєднують надання інженерних послуг із виробничою діяльністю) [1]

Однак, якщо проаналізувати характер інжинірингової діяльності та самого інжинірингу як господарсько-право-

вого явища, то можна зробити висновок, що інжинірингові компанії можуть мати і ще один вид класифікації – співвідношення із замовником інжинірингових послуг. Йдеться про те, що інжинірингові послуги за своєю суттю мають обслуговуючий характер. Вони надаються як заломлення техніко-технологічного та господарсько-економічного характеру (економічна доцільність, раціональність, технологічність, функціональність, утилітарність тощо) у різних сферах господарювання. Саме тому надавати комплекс інжинірингових послуг можуть як самостійні інжинірингові компанії, так і залежні або дочірні чи асоційовані підприємства. Останній випадок є характерним для закордонних країн, де інжинірингові фірми створюються при великих будівельних, транспортних та ін. компаніях.

Логічно припустити, що в будь-якому разі інжинірингова компанія – це суб'єкт господарювання, який концентрує свою діяльність навколо комплексу робіт, що об'єднуються в інжинірингову послугу.

Б.А. Райзберг та Л.Ш. Лозовський під інжиніринговою розуміють компанію, що спеціалізується на наданні інжинірингових послуг. Такі компанії користуються статусом формально незалежних, здатних надавати послуги одночасно в декількох галузях і залучати до виконання робіт різних постачальників, обладнання, різні підрядні фірми [2].

З іншого боку інжинірингові фірми можна визначити і як фірми, що на комерційній основі надають відповідний комплекс послуг, про які йшлося вище.

Говорячи про другий вектор класифікації, необхідно зазначити, що суб'єктами інжинірингової діяльності, на нашу думку, можуть виступати не лише вищезазначені спеціалізовані інжинірингові підприємства, а й «класичні» суб'єкти діяльності в будівельній сфері: архітектори, проєктувальники, генеральний підрядник, а також такий специфічний суб'єкт аналізованого нами виду відносин, як девелопер. До того ж усю сукупність суб'єктів інжинірингової діяльності можна розділити на три групи:

- фізичні особи, які, власне, і є виконавцями інжинірингових проєктів, атестовані належним чином та мають сертифікат встановленого зразка;

- юридичні особи (проєктні організації, забудовники, підрядники, субпідрядники, організації у сфері девелопінгу), які переважно є фактичними виконавцями інжинірингових послуг у будівництві за договором інжинірингу;

- уповноважені органи держави, що здійснюють атестацію фахівців у сфері інжинірингу та органи, що здійснюють технічний нагляд за дотриманням державних будівельних норм, стандартів та правил – ці суб'єкти є непрямими учасниками інжинірингової діяльності в будівництві.

У цій статті акцент під час дослідження правового статусу суб'єктів інжинірингової діяльності буде зроблено на аналізі як статусу фізичних осіб, сертифікованих належним чином для провадження такої діяльності, так і на суб'єктах будівельної галузі, які пропонують послуги інжинірингу, але фактично наділені іншим статусом. Однак у процесі визначення сукупності їх прав, обов'язків та відповідальності буде висвітлюватися виключно сфера їх приналежності до інжинірингу.

На перше місце, на нашу думку, слід поставити власника, але в контексті його статусу зацікавленої сторони, вигодонабувача. Натомість сам комплекс інжинірингових робіт власник не провадить, укладаючи для цього відповідні договори. До того ж у деяких випадках власник взагалі може не виступати стороною відносин з інжинірингу, делегуючи право оперативного управління іншій особі. Закон України «Про архітектурну діяльність» розкриває правовий статус такої особи власника через категорію замовник – фізична або юридична особа, яка має у власності або у користуванні земельну ділянку, подала у встановленому законо-

давством порядку заяву (клопотання) щодо її забудови для здійснення будівництва або зміни (зокрема шляхом знесення) об'єкта містобудування, при цьому в означеному Законі «замовник» ототожнюється із «збудовником», що видно з преамбули закону [3].

Як зазначає В.Г. Олюха, замовник переважно виступає суб'єктом відносин інжинірингу, оскільки бере участь у процесі забудови чи інженерних пошуків у ролі забудовника. Тому замовник є основним суб'єктом таких правовідносин. По-перше, це особа, з якої починаються і якою закінчуються всі права на здійснення будь-яких будівельних стосовно земельної ділянки, але не завжди права на саму земельну ділянку. По-друге, мотивація і дії замовника зумовлюються поєднанням установлених публічною владою обмежень і його власними спрямуваннями та планами. Тому замовник – це суб'єкт господарювання, який на законних підставах отримав право користування (або право власності) земельною ділянкою для здійснення капітального будівництва і виконує безпосередні дії щодо об'єкта будівництва, зокрема і стосовно інжинірингу [4].

С. М. Саврук виділяє такі ознаки замовника як учасника відносин [5]:

- може виступати стороною договору на розробку архітектурної та проєктної документації, а також договору будівельного підряду, але при цьому не є суб'єктом професійної діяльності;

- є суб'єктом інвестиційної діяльності в контексті фінансування витрат на створення об'єкта нерухомості, зокрема і фінансування за договором інжинірингу.

При цьому, аналізуючи норми Господарського та Цивільного кодексів України, а також Законів України «Про архітектурну діяльність», «Про основи містобудування», «Про регулювання містобудівної діяльності», ми приходимо до висновку, що замовник у сфері інжинірингу наділяється, окрім права обирати архітектора – розробника проєкту та підрядника, ще й правами [6, с. 3]:

- залучати осіб, які мають кваліфікаційний сертифікат, для здійснення функцій замовника та інжинірингу;

- здійснювати контроль і технічний нагляд за додержанням вимог містобудівних умов і обмежень забудови земельної ділянки під час проєктування об'єкта архітектури, затвердженого проєкту під час будівництва.

Останнє належить до напрямків самої інжинірингової діяльності, однак той факт, що Закон України «Про архітектурну діяльність» передбачає право замовника наймати осіб для здійснення інжинірингу, свідчить про те, що законодавець не ототожнює жодну із функцій замовника з будь-яким напрямком інжинірингової діяльності на будівництві. Ця проблема гостро постає в процесі реалізації прав із контролю за якістю будівництва, оскільки це право тягне за собою і відповідальність за ризики у разі створення об'єкта нерухомості з порушеннями будівельних норм, стандартів і правил.

Що ж стосується обов'язків замовника у сфері інжинірингової діяльності, то аналіз наведеного вище масиву нормативних актів дає змогу виокремити лише такі: обрання виконавців робочої документації та окремих видів проєктних і будівельних робіт.

Натомість більшим обсягом прав та обов'язків характеризується підрядник. Його статус визначається, окрім вже згаданих вище нормативних актів, також і Постановою Кабінету Міністрів України від 01 серпня 2005 р. № 668 «Про затвердження загальних умов укладення та виконання договорів підряду в капітальному будівництві», але детальніше розкривається як в нормах ГК України, так і в нормах спеціального будівельного законодавства, хоча щодо інжинірингової діяльності статус підрядника є фрагментарним та до кінця невизначеним.

Підрядниками є суб'єкти господарювання, які займаються капітальним будівництвом, здійснюють посередницькі, управлінські або інші функції, здійснюють підбір безпосередніх виконавців, укладають із ними контракти, координують їхню діяльність, забезпечують безпосереднє виконання будівництва і здачу об'єктів в експлуатацію. Генеральний підрядник відповідає за виконання всього комплексу робіт, передбачених контрактом, за передачу їх замовникові і забезпечує координацію діяльності інших підрядників. Головний підрядник відповідає за виконання частини робіт на об'єкті, здає їх генеральному підрядникові або замовникові і забезпечує координацію діяльності субпідрядників. Субпідрядники виконують спеціальні й інші види робіт за договором із генеральним підрядником, головним підрядником або замовником [4].

Говорячи про участь підрядника в інжиніринговій діяльності в будівництві, слід звернути увагу на його права:

- обирати на свій розсуд технологію, методи і спосіб розроблення та реалізації проекту об'єкта архітектури в межах державних будівельних стандартів, норм і правил;

- дотримуватись робочої документації для будівництва об'єкта архітектури відповідно до затвердженого проекту за безпосередньою участю або під авторським наглядом архітектора – автора проекту чи уповноваженої ним особи за його письмовою згодою.

Водночас слід звернути увагу і на норму ст. 319 ГК України, відповідно до якої підрядник має право за згодою замовника залучати до виконання договору як третіх осіб субпідрядників на умовах укладених з ними субпідрядних договорів, відповідаючи перед замовником за результати їх роботи. У цьому разі підрядник виступає перед замовником як генеральний підрядник, а перед субпідрядниками – як замовник [7].

Так, у наведеному законі суб'єктом архітектурної діяльності визнаються архітектори, інші особи, які беруть участь у підготовці і розробці містобудівної документації, проектною документації для будівництва, реконструкції, реставрації, капітальному ремонті будинків і споруд, благоустрої ландшафтних та садово-паркових об'єктів, науково-дослідній і викладацькій роботі, замовники проектів та будівництва об'єктів архітектури, підрядники на виконання проектних і будівельних робіт, виробники будівельних матеріалів, виробів та конструкцій, власники і користувачі об'єктів архітектури, а також органи влади, що реалізують свої повноваження у сфері містобудування.

На нашу думку, через відсутність у законодавстві України прямого визначення суб'єкта інжинірингової діяльності саме архітектори та проектні організації найбільше з усіх учасників будівельних відносин відповідають сутності суб'єктів інжинірингу. Якщо досліджувати визначення аналізованого нами виду діяльності в семантико-морфологічній площині та через призму господарсько-економічної діяльності, то можна побачити, що основним продуктом такої діяльності є певний нематеріальний актив, уособлений у вигляді готового рішення щодо просторово-територіального впорядкування певної місцевості шляхом створення інженерної споруди, будівлі або об'єкта інфраструктури, експлуатація якого також відбувається в певний, чіткий регламентований спосіб, що дає можливість отримувати максимальну користь від нього – як суспільну, так і суто економічну. Інакше кажучи, продуктом інжинірингової діяльності є проект зі створення або експлуатації готового об'єкта нерухомості. Таким самим продуктом виступає і кінцеве архітектурне рішення, готовий проект чи проектна документація, яка створюється в процесі архітектурної діяльності. Але якщо, говорячи про інжинірингову діяльність, ідеться скоріше про технологічний аспект будівництва та експлуатації, то у випадку з проектно-архітектурною діяльністю – про кінцевий об'єкт нерухомості.

На нашу думку, аналізуючи правовий статус проектувальника як суб'єкта інжинірингової діяльності в будівництві, слід звернути принципову увагу на статус юридичної особи. Тобто проектувальником не може бути фізична особа, натомість сам проектувальник зобов'язаний мати у своєму складі сертифікованого фахівця, який і буде створювати та реалізовувати проектне чи архітектурне рішення. Таку саме вимогу – обов'язкову наявність статусу юридичної особи – необхідно застосовувати і до суб'єктів інжинірингової діяльності.

Описані вище відносини між проектною організацією та замовником відображають, на наш погляд, відносини у сфері інжинірингу, що підкреслює доцільність того погляду, який ми враховуємо під час аналізу їх правового статусу як суб'єкта інжинірингової діяльності. У цьому контексті до сукупності прав архітекторів та проектних організацій у сфері інжинірингової діяльності в будівництві можна віднести такі [4]:

- право розробляти проектні пропозиції щодо забудови будь-якої земельної ділянки для визначення можливості і умов здійснення на ній будівництва об'єкта архітектури;

- право вільно обирати засоби і способи реалізації архітектурного рішення;

- право залучати на договірній основі до розробки проекту інших фахівців, здійснювати керівництво цими роботами або брати участь у дотриманні робочої документації;
- право на здійснення експертизи проектною документації згідно з професійною спеціалізацією, зазначеною у кваліфікаційному сертифікаті архітектора;

- право страхувати свою професійну відповідальність відповідно до закону.

Що стосується останнього права, то, на нашу думку, страхування професійної відповідальності, особливо в галузі будівництва, повинно бути обов'язком особи, яка провадить таку діяльність. Причому обов'язком саме фізичної особи, яка отримала сертифікат про право здійснення такої діяльності. Однак сьогодні подібний вид страхування не є обов'язковим, а інжинірингові підприємства через відсутність правового врегулювання їх правового статусу переносять ризики на об'єкт будівництва.

Що стосується обов'язків архітектора та проектувальників у процесі здійснення ними інжинірингової діяльності, то серед таких законодавство називає лише обов'язок дотримуватися державних стандартів, норм і правил, вимог вихідних даних на проектування. Причому у разі його недотримання особи несуть відповідальність за законом.

Важливим суб'єктом відносин інжинірингу, на нашу думку, є девелопер. Ця особа – новий учасник відносин у сфері будівництва та управління об'єктами нерухомості для України, але його поява є об'єктивною через такі причини:

- необхідність оптимізації процесу використання існуючих об'єктів нерухомості, зокрема нежитлової, з метою впорядкування територіально-просторового розвитку населених пунктів;

- наявність невикористовуваного потенціалу об'єктів нерухомості їх власниками;

- потреба у збільшенні рівня рентабельності об'єктів нерухомості шляхом екстенсивного користування ними;

- необхідність оптимізації процесу будівництва, зокрема в напрямку здешевлення самого процесу без шкоди для якості об'єкта із дотриманням усіх необхідних норм та стандартів.

Девелопер – це порівняно новий і раніше невідомий вітчизняній економіці учасник правовідносин із капітального будівництва. Ним є особа, що здійснює управління проектом від концепції до введення об'єкта будівництва в експлуатацію. Інакше кажучи, девелопер звільняє замов-

ника від проблем забезпечення реалізації проекту будівництва. При цьому в міжнародній практиці інтерес девелопера полягає швидше навіть не в будівництві об'єкта, а в отриманні прибутку від його подальшого комерційного використання. Існують дві схеми взаємин девелопера і замовника [7]:

– девелопер не бере на себе фінансування проекту і працює за винагороду від вартості проекту. Його завдання зводиться до організації проектування за кошти інвестора, здобуття необхідних узгоджень, висновків, будівництва і введення об'єкта в експлуатацію. До всіх робіт він залучає відповідних спеціалістів але відповідальність за ведення всього проекту загалом несе сам;

– девелопер сам фінансує проект, керує процесом його реалізації і отримує право власності на долю в побудованому об'єкті. Такий вид девелопмента є ризиковим, але при цьому і більш прибутковим. З урахуванням того, що законодавство не визнає участь девелопера обов'язковою у процесі забудови і його відносини із замовником (інвестором) будуються лише на договірних основах, є всі підстави вважати його факультативним учасником капітального будівництва, але при цьому основним суб'єктом відносин інжинірингу.

Водночас А.Ю. Дудченко зазначає, що більш правильним буде розуміти девелопмент як комплекс організаційних, фактичних і юридичних дій у процесі здійснення підприємницької діяльності в галузі будівництва, спрямованих на створення або заміну об'єктів нерухомого майна з метою отримання економічного прибутку. З економічного погляду девелопмент можна охарактеризувати як роботу, спрямовану на створення і перетворення об'єктів нерухомості з метою збільшення їх вартості. Така робота пов'язана з реалізацією різних інвестиційних будівельних проектів. На практиці структура діяльності девелопера полягає в розробці, експертизі і здійсненні цих девелоперських проектів. При цьому під експертизою проектів розуміється всебічне дослідження, спрямоване на визначення цінності, можливості реалізації та ефективності того або іншого інвестиційного будівельного проекту [8].

Тобто девелопер у процесі інжинірингової діяльності в будівництві напряму взаємодіє із суб'єктами, які можуть надавати такі послуги, і взагалі може виступати їх наймачем. Хоча слід акцентувати на ключовій відмінності девелоперської діяльності від усіх інших схожих, тотожних чи суміжних видів діяльності в будівництві – участь у процесі залучення, розподілу та використання інвестицій. Девелопер фактично самостійно залучає та розподіляє інвестиційні потоки, здійснюючи активні дії у цьому напрямку, створюючи належні умови та систему гарантій отримання прибутку від інвестицій. Із цієї позиції девелопер виступає зацікавленою стороною, не у конкретному аспекті будівництва (чим є за своєю сутністю інжиніринг), а у ефективному найскорішому завершенню всього процесу будівництва – створення нового об'єкту нерухомості із його подальшою експлуатацією.

Отже, ми бачимо, що девелопер як суб'єкт відносин інжинірингу в будівництві має такі права:

- бере участь у створенні, зокрема в пряму технологічному процесі, об'єктів нерухомості;
- бере участь у розробці проектною та кошторисною документації як на етапі створення, так і на етап експлуатації об'єкта нерухомості;
- виступає учасником відносин та стороною договору на проведення технічної експертизи проектів тощо.

При цьому головним обов'язком девелопера в інжинірингових відносинах є безперервне фінансове, організаційне та інституційне забезпечення процесу технологічно-

го супроводу, безпосереднього створення чи реконструкції об'єкта нерухомості. Через це девелопера переважно ототожнюють із замовником, але, на наш погляд, це не коректно, оскільки девелопінг – це професійна та самостійна діяльність, спрямована на розвиток об'єктів нерухомості, в той час як діяльність замовника частіше спрямовується лише на створення, побудову об'єкта нерухомості з обов'язковою його подальшою експлуатацією самим замовником, а скоріше із подальшою реалізацією з метою отримання прибутку суто від процесу будівництва.

Отже, можна побачити, що в процесі інжинірингової діяльності бере участь достатня кількість суб'єктів, однак через те, що вітчизняне законодавство не ідентифікує конкретного єдиного суб'єкта такої діяльності, всі учасники процесу будівництва тією чи іншою мірою виконують обсяг робіт, який підпадає під визначення інжинірингової діяльності.

Висновки. Отже, узагальнюючи права та обов'язки окремих суб'єктів будівництва у сфері інжинірингової діяльності, приходимо до висновку щодо необхідності чіткої законодавчої детермінації правової категорії «суб'єкт інжинірингової діяльності». Пропонується такий суб'єкт розуміти як учасника відносин щодо будівництва, який самостійно (якщо це фізична особа) або за рахунок використання найманої праці сертифікованої особи (якщо це юридична особа) здійснює увесь комплекс інжинірингових дій або здійснює окремо попередні техніко-економічні обґрунтування і дослідження, експертизу проекту, розробку програм фінансування будівництва, організацію виготовлення проектною документації, проводить конкурси і торги, укладає договори підряду, координує діяльність учасників будівництва, а також здійснює технічний нагляд за будівництвом об'єкта архітектури та надає консультації економічного, фінансового або іншого характеру.

Найвність такої кількості суб'єктів, задіяних в інжиніринговій діяльності, обумовлює необхідність визначення такої категорії, як ринок інжинірингових послуг. Суто з економічного погляду ринок інжинірингових послуг – це сукупність суб'єктів господарювання та ринкових агентів, що беруть пряму участь, а також опосередковано сприяють процесу надання інжинірингових послуг.

Список використаної літератури:

1. Міжнародні економічні відносини : навч. посіб. / [В.В. Козик, Л.А. Панкова, Н.Б. Даниленко]. – К. : Знання, 2008. – С. 157.
2. Современный экономический словарь. / [Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б.]– 5-е изд., пере-раб. и доп. – М. : ИНФРА-М, 2007. – 496 с.
3. Про архітектурну діяльність: Закон України від 20.05.1999 № 687-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/687-14>.
4. Олюха В.Г. Оптимізація капітального будівництва: господарсько-правові проблеми : монографія / В.Г. Олюха. – Київ: Центр учбової літератури, 2015. – 302 с.
5. Господарське законодавство України [Текст] : учебное пособие / Л.А. Жук [та ін.] ; керівник авт. кол. Л.А. Жук ; відп. ред. О.М. Неживець. – Київ : Кондор, 2007. – 718 с.
6. Господарський кодекс України: Кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.
7. Господарське право України : Навчальний посібник / За заг. ред. проф. Н.О. Саніахметової. – Х. : «Одіссей», 2005. – 608 с.
8. Дудченко А.Ю. Правовое регулирование девелопмента / А.Ю. Дудченко // Научный журнал КубГАУ. – 2014. – № 100(06).